

PRIRJE HERMETIKE DHE PËRKIME LETRARE MES ZORBËS DHE UNGARETTI-T

Dr. Alva Dani

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja
Universiteti “Luigj Gurakuqi”
alva.dani@unishk.edu.al

PËRMBLEDHJE

Poezia e Zef Zorbës është pjesë e asaj që quhet në letërsinë shqipe, “Letërsia e sirtareve”, një emër i fuqishëm i së cilës është edhe Zorba. Studion në Itali, ku admiroi dhe përktheu hermetikët italianë, mes tyre Ungaretti-n. Poezia e Zorbës është e mbyllur, e ngjeshur deri në abstragim, tepër intensive, e si pasojë e errët dhe hermetike. Nga këtu priremi të mendojme se ajo që e përbashkon me poezinë e Ungaretti-t është poezia e pastër, poezia e zhveshur deri në palcë, me nëntekst tejskajshmërisht të pasura, një poezi që ndriçon elementet ndjenjësore duke zbehur ato racionale. Mënyra se si Zorba i qaset objektit poetik, mënyra e shtjellimit të motiveve dhe mënyra e të kuptuarit të poezisë bën që të përkojë mjaftueshëm me hermetikët italianë e në mënyrë të veçantë me Ungaretti-n. Kemi një dendësi vëzhgimesh meditative që lidhen me jetën, me vdekjen, me tmerret e kaluarat në kurriz nga diktatura, me vuajtjen, me ekzistencën, përjetime të cilat i provoi vetë Ungaretti në të njëjtën mënyrë në frontin e luftës, ku ishte ushtar, ku i mbijetoi vdekjes dhe tmerrit, ku gjithçka ishte esencë, thelbësore dhe ekzistenciale. Përtej një qasjeje të mundshme, mes Zorbës dhe hermetikut italian, duhet të theksojmë se Zorba shquhet për origjinalitetin e poezisë së tij. Ruan elemente të vryera të gegërishtes, duke i veshur me petkun e shqipes letrare zyrtare. Ruan një botëkuptim të tijin personal dhe beson deri në amëshim tek arti i pashkatërrueshëm i fjalës.

Fjalët çelës: fjala, ekzistencë, hermetike, letërsi, poezi

ABSTRACT

Zef Zorba's poetry is part of what is called in Albanian literature, “Literature of drawers”, in which Zorba is a powerful name. He studies in Italy, where he admired and translated the Italian Hermetics, among whom was Ungaretti. Zorba's poetry is closed, compressed to abstraction, an extremely intense one, and as a consequence, a dark and hermetic poetry. This leads us to think that what unites it with Ungaretti's poetry is a pure poetry, a bare-to-pop poetry, full of extremely rich subtexts, a poem that illuminates sensible elements by fading the rational ones. The way Zorba approaches the poetic object, the way he explains the motives and the way he understands poetry makes his poetry considerably join the Italian hermetics and especially Ungaretti. There is a range of meditative observations relating to life, death, the horrors experienced by the dictatorship, suffering, existence, the same experiences that Ungaretti had during the war, where he was a soldier, where he survived death and horror, where everything was essence, was essential and existential. Beyond a possible approach between Zorba and the Italian hermetic, it must be highlighted that Zorba is famous for his poetry originality. He preserves priceless elements of the Gegheg, by coating them with the official literary Albanian. He preserves his own point of view and he believes until eternity in the inextricable art of speech.

Keywords: existence, hermetic, Literature, poetry, word

“Letërsia e sirtarëve” apo “Letërsia e penguar”, konsiderohet si pjesë e rëndësishme e letërsisë shqipe të gjysmës së dytë të shekullit XX. Ajo vjen dhe zë vendin e saj të mohuar për arsye jashtë letrare për dekada të tëra, zë vendin e saj të mbetur bosh në mozaikun e letërsisë moderne shqipe. “Letërsia e sirtarëve” është ende e panjohur për lexuesin e gjerë, ndonëse mbart vlera të spikatura artistike dhe njerëzore. U botua dhe u ndalua, por edhe u fsheh për t’i shpëtuar asgjësimit. Qëndroi e strukur në errësirën e sirtarëve, larg syve dhe veshëve, që të mos dëgjohej klithma, që lëshonte së brendshmi shpirti, që vuante lirinë e munguar për gjysmë shekulli.

Ndër të gjithë autorët e “letërsisë së sirtarëve” spikat në mënyrë të veçantë Zef Zorba, poeti, regjisor dhe intelektual, frymëmarrja poetike e të cilit ka gjallëruar fjalë e thërmija fjalësh, duke sjellë një shprehje të re, shprehjen e pastër të modernitetit në letërsinë shqipe. “Zef Zorba është një ndër poetët më të shquar të letrave shqipe të gjysmës së dytë të shekullit të njëzet, pra të asaj periudhe, që, në mënyra të ndryshme, është quajtur si kohë e komunizmit”, do të shkruante Ismail Kadare në parathënien e librit të tij të vetëm “Buzë të ngrira në gaz”, i ribotuar në vitin 2010. Po ashtu, Stefan Çapaliku në pasthënien e botimit të parë të kësaj përmbledhjeje poetike, më 1994, shkruan: “Në heshitjen e thellë të këtij gjysmëshekulli, Zorba, i pajisur me një kulturë të mrekullueshme, vizatoi figurën e intelektualit të vërtetë, larg kompromiseve... në kushtet e një izolimi total ndaj botës... arrin ta ndjekë hap pas hapi kohën e vet, atë kohë që lëvizte e lëviz aq vrullshëm përtej kufijve e që në Shqipëri ishte stopuar”.

Kritika letrare e cilësoi si hermetikun e parë shqiptar së bashku me Martin Camajn: “Krahas me shkrimtarët në diasporë si Martin Camaj dhe me autorë të tjerë klandestinë si Kasëm Trebeshina, Daut Gumeni, Primo Shllaku, Zorba i takon qarkut të vogël shkrimtarësh në Shqipëri që, artistikisht dhe moralisht, e rimerrshin fillin e këputun të vazhdimësisë së letërsisë shqiptare dhe e rimëkambshin lidhjen me rangun e saj të naltë që e kishte fitue me autorë si Lasgush Poradeci, Mitrush Kuteli, Ernest Koliqi”. Arti i Zorbës ishte padyshim krejtësisht i ndryshëm dhe shumë larg atij produkti letrar, që prodhoi letërsia e realizmit socialist. Hans-Joachim Lanksch do t’i jepte një vend të veçantë, mes shkrimtarëve më të mirë modernë shqiptarë, duke e cilësuar për më tepër si “modernistin e parë genuin dhe njëherit hermetikun e parë të poezisë së re shqiptare, me sa asht fjalë për atë të shkrueme në Shqipëri”. Studiuesi tjetër Ardian Ndreca shprehet po ashtu me bindje të plotë se poezia shqiptare njeh në gjysmën e dytë të shekullit të kaluar vetëm dy poetë hermetikë: Martin Camajn dhe Zef Zorbën, ku i pari ishte i larguar dhe i dyti ishte i padukshëm.

Prirjen e tij hermetike e pohon edhe vetë Zorba në pasthënien e librit, duke e shpjeguar si një mënyrë, ndoshta edhe të vetmen, për të pasqyruar gjithçka mbante përbrenda, gjithë ndjenjat e ndrydhura viteve të gjata sfilite, kur i lejohej vetëm të ëndërronte për agimet e ditëve të bardha. “Rrugën e “esencialitetit” ose të “hermetizmit” e kam përqaftuar kryesisht, sepse ashtu e kam ndjerë mundësinë e dhënies emocionale dhe të krijimit, njëherit kam këqyrë të mos bie, qoftë edhe pa vetëdije në binarët e

“hermetikëve” sado të adhureshëm që ato binarë janë”.

Zorba e pranon të ketë ndjekur tendencën e hermetizmit evropian si teori, si mënyrë të shkruari, duke u shfaqur “si qenie në sintoni me hermetizmin si drejtim letrar kontinental” për ta thënë si Primo Shllaku, por Zorba nuk e pranon të jetë ndikuar emocionalisht, qoftë edhe pa vetëdije nga hermetikët italianë me të cilët njihet gjatë studimeve në Itali dhe të cilët i studion dhe i përkthen në gjuhën shqipe.

Fakti që poezia e Zorbës është poezi e kalibrit evropian, që vetë formimi i tij letrar e artistik ishte pothuajse i huaj për letërsinë shqipe të kohës, fakti që gjithë poezia e jetës së tij mbeti pa lexues, e pazë, e kyçur sirtarëve përbëjnë disa argumente, që të ftojnë drejt një studimi më specifik, që tenton të zbresë në detaje të caktuara, të cilat na ndihmojnë që ta shohim këtë mjeshtër të poezisë jo vetëm në një kontekst letrar hermetik, por, pse jo, edhe në një qasje të mundshme me poezinë hermetike të poetit italian Giuseppe Ungaretti.

Duke u nisur nga disa elemente biografike, të cilat natyrisht nuk përbëjnë thelbin e argumentit, i afrohem dy poetëve për të kuptuar më mirë atë çka, përveç talentit, vë në lëvizje mekanizmin e tyre shpirtëror dhe mendor. Duket që fati e solli që të dy poetët të ndiqnin të njëjtin rrugëtim, të përjetonin të njëjtin kalvar vuajtjesh e trishtimi, duke e ndjerë thellë deri në palcën e shpirtit, aty ku ulërима kërkon të shpërthejë e aty ku drita e shpresës duket e ngulur shtatë pash nën dhë. Titulli i fundit i përmbledhjes poetike të Ungaretti-t është “Vita d’un uomo” (Jeta e një njeriu). Poezia dhe biografia për Ungaretti-n janë aq shumë të lidhura ngushtë, sa që ishin vetë eksperiencat e jetës ato, që përcaktuan edhe disa nga zgjedhjet e stilit dhe të përmbajtjes, risi për letërsinë italiane. Eksperienca e parë dhe më thelbësore ishin tmerret, që përjetoi gjatë Luftës së Parë Botërore, momentet çnjerëzore pranë shokëve të masakruar, të copëtuar këmbë e duar, pranë atyre, që jepnin shpirt njeri pas tjetrit, aty ku vdekja ishte bashkudhëtarja më e ngushtë.

Veglia

Un’intera nottata
buttato vicino
a un compagno
massacrato
con la sua bocca
digrignata
volta al plenilunio

Pellegrinaggio

In agguato
in queste budella
di macerie
ore e ore
ho strascicato

Roje natën

Tërë natën e gjatë
i kredhur pranë
një shoku
të masakruar
me gojën
e çapëluar
të sjellë nga hëna e plotë

Shtegtim

Në pritë
nëpër këto zorë
gërmadhash
për orë të tëra
kam hequr zvarrë

la mia carcassa
usata dal fango

kërmën time
të ngrënë nga lluca

Poezitë e tij të luftës shpalosën me gjuhën e shpirtit, emocionet e forta, që shenjuan gjatë gjithë jetës njeriun dhe poetin. Marrëdhënia e tij me vdekjen është aq familjare, sa poeti e quan motër (immemore sorella, morte). Në këtë atmosferë të pangushëllueshme, njeriu ungarecian zhvishet nga dimensionin e kohës dhe i kujtesës për t'u shndërruar në "ëndërr", në iluzion.

Poeti shkodran Zef Zorba, gjithashtu do të përshkonte pashmangshmërisht pothuajse të njëjtin itinerar, duke përjetësuar të njëjtën dramë ekzistenciale të mbijetesës, duke ndjerë deri në palcë shpërfytyrimin e qenies njerëzore, traumën e dhimbjes dhe të vuajtjes në kampet dhe burgjet e diktaturës, aty "ku jeta-dhuratë përbuzet/ ku hiqet dreqi me vdekë".

Si zogj dallëndysheje

Prej trurit trishtimi
shkumëzon e shprazet
në gjymtyrët e këputura.
heq këmba këmbën zvarrë.

Rrokallja në flakë

E gjithashtu më kujtohet ashtu i brejtur
për së gjalli prej insektesh të neveritshëm e
prej atij soj realiteti çnjerëzor, kur mbet i
paralizuar dhe i vetmuar në kapanonin e çflegëruar,
me një të dridhur zëri në gojë...

Por Zorba, megjithëse "në cepin e greminës" ia doli të ruante fuqinë e shpirtit dhe kthjelltësinë e mendjes, falë poetit që qëndroi struktur, i pazë, në heshtje të thellë, duke kërkuar e përpunuar fjalën, në gjithë lakuriqësinë e saj. Poezia do të ishte drita, në shtegun e tij të errët, do të ishte ulërima e një shpirti që nuk muji me bza, do të ishte pranvera mes llumit e baltës, ku jetonte ditëve e netëve të gjata.

Në vend të hyrjes

I errët ky shteg. Nuk mundem
Rrugën me gjetë pa dritën
tande. (Ç'ka më sëmbon?).

Në të vërtetë, poezia do të ishte jo vetëm frymëmarrja e tij e lirë, por edhe dhimbja e tij më e madhe. Për një shpirt të pasur poetik si të Zorbës, përjetimi i vuajtjes do të ishte shumë më i thellë. Giuseppe Ungaretti në një letër të gushtit 1916 do t'i shkruante mikut të tij Marone: "I dashur Marone, më është neveritur vetja; do të doja të mos isha poet; të mos e kisha këtë ndjeshmëri torturuese; do të doja të isha një hamall i përlurur; do të doja të isha i pagdhendur dhe i thjeshtë... që të mos di shumë e të vdes i qetë;

por unë jam poet, miku im Marone, vëlla Marone; jam një poet, që ndien dhimbje...”
Dhe në letrat, që shkruhen nga fronti i luftës, do të gjejmë edhe poezitë e shkruara në të njëjtën kohë.

La pietà

Sono un uomo ferito

...

E mi sento esiliato in mezzo agli uomini

Dhimbshuria

Jam njeri i plagosur

...

E ndihem si mërgues mes njerëzish.

Sono una creatura

Come questa pietra

è il mio pianto

che non si vede

Jam një qenie

Sikur ky shkëmb

është vaji im

që nuk shikohet

Zorba, gjithashtu nuk i shmangej dot ndjeshmërisë sfilitëse, ai duhej të shkruante, të nxirrte gjithë mjerimin që mbante përbrenda. Poeti shkodran po jetonte një mallkim të dyfishtë, regjimin dhe fshehjen e poezive, ato duhej të mbeteshin në errësirë, nuk mund të botoheshin, e aq më pak të lexoheshin. Po si mund të shkruash një vepër, që nuk ka lexues?

“Zgjedhja e Zorbës, e këtij lloj arti, – do të shkruante Ismail Kadare në parathënien e veprës së tij poetike – ishte e pashmangshme. Arsyeja kryesore përse ai e sprapsi tundimin e natyrshëm të botimit ishte, sepse ndihej krejtësisht i huaj ndaj regjimit që u vendos në Shqipëri”. E në këtë aspekt për të dy poetët, të shkruaje poezi ishte mjaft e vështirë, duhej një sintezë, një formë e shkurtër, me një intensitet të pazakontë; duhej fjala dhe fuqia e saj. Ata zgjodhën hermetizmin, për t’u ndjerë dhe për t’u shprehur më mirë, si të vetmen rrugë të shpëtimit të shpirtit.

Fjala

Vetëtimë.

E zbret

fulikare

fjala

që vret

mu

në shpirt.

Më e bukur se jeta vetë

oh...

Për Zorbën, fjala është vetëtimë, është thirrje, e me gjithë dhembjen, që e vret mu në shpirt, mbetet më e bukura ekzistencë e më e madhja shpresë. I njëjti perceptim vjen edhe nga vargjet e Ungaretti-t, e njëjta ndjeshmëri ndaj fjalës dhe shprehjes, që burojnë nga vuajtja dhe trishtimi. Është vetë jeta, që ushqen fjalën, që i jep konotacionin dhe

fuqinë, që e bën atë të jetojë edhe përtej luftës, edhe përtej dhimbjes.

Commiato

Poesia
è il mondo l'umanità
la propria vita
fioriti dalla parola

Po të lë shëndenë

Poezi
është bota njerëzimi
jeta e vetvetes
të lulëzuara prej fjalës

Zorba tërheq vëmendjen në pasthënien e librit, me shpjegimet e dhëna rreth errësirës së poezisë dhe vështirësisë së kapjes së kuptimit të shtresëzuar, mes analogjive, antitezave të fuqishme, formave të shkurtra poetike e një minimumi fjalësh të përzgjedhura me shumë kujdes. Kështu, mes të tjerash na bën të kuptojmë se është Ungaretti ai tek i cili besoi në veçanti. Kam bërë të miat – na rrëfen Zorba – fjalët e Ungaretti-t. “... ai (Ungaretti) dëshëron të kuptohet... se forma e mundon vetëm, sepse kërkon me këmbëngulje që ajo të përkojë me ndryshimet që pëson shpirti i tij, ai dëshiron që ajo (forma) të paraqiste ndonjë prej krijimeve të arritura prej tij si njeri...”.

Komunikimi poetik i Zorbës nuk është aspak i lehtë, nuk përthypet pa mundim. Dhe poeti kërkon nga lexuesi i tij një përgatitje shpirtërore, kulturore dhe artistike, në mënyrë që të ndjejë e të vuajë së bashku me poetin, ashtu si edhe lexuesi i Ungaretti-t “që heq e vuan të zitë e ullirit bashkë me poetin në llogoret e luftës”. Përfytyrimet e situatave, përjetimet emocionale dhe botëkuptimi personal përcaktojnë individualitetin e secilit poet e, në të njëjtën kohë, krijojnë afërsi dhe ngjallin të njëjtin emocion. E tillë është poezia “Soldati” e Ungaretti-t dhe poezia “Robër” e Zorbës.

Soldati

Si sta come
d'autunno
sugli alberi
le foglie

Ushtarët

Jemi si
në vjeshtë
gjethet
ndër pemë

Robër

E pezull varen
në tehun e një rrezeje
qeniet e këputura

Kjo gjendje ekzistenciale, perceptohet në të njëjtën mënyrë nga të dy poetët, pak rëndësi përbën fakti nëse njëri është ushtar dhe tjetri i burgosur ose “rob” siç përshkruan Zorba. Tek e fundit, të dy ndjehen robër e ushtarë të një realiteti të pamëshirshëm e kërcënues, ku “qeniet e këputura të varura në tehun e hollë” u ngjajnë “gjetheve të zverdhura e gati të thara të vjeshtës”, që mezi mbahen në degë. Lufta dhe regjimet diktatoriale kanë një të vërtetë të madhe të përbashkët; jeta varet në fijen e perit dhe

njeriut nuk i mbetet shumëçka. Megjithatë, kjo gjendje e rënduar fizike dhe emocionale nuk do t'i pengojë aspak poetët të shohin dritën dhe shpresën për një të ardhme, që duhet patjetër të vazhdojë, sepse jeta duhet të rilindë, edhe pse nga një shpirt i lodhur e i bërë gërmadhë. Tek të dy poezitë e ndiejmë praninë e dritës përmes fjalëve të pakta e tejet të ngarkuara, nga ana semantike. Veçojmë fjalën “rreze” te Zorba dhe fjalën “pemë” të Ungaretti (pema mbyll një cikël, për të rilindur përsëri në pranverë e për t'u mbushur me gjethe e lule). Kjo rreze shprese e kjo dritë jete përcillet nga të dy poetët edhe në poezi të tjera, megjithëse te Zorba është më e fuqishme dhe drita e tij e shpëtimit përshkon gjithë veprën poetike.

Rrokollja na flakë

O, jetë!
edhe në zgrip...
shtegtarët e tu
gjithnjë dashurojnë!

Eja me ne

Gjëmon hare prej gjoksesh tona
Mbuluar me plagë.

Shpejtò, pranverë...

Shpejtò, pranverë!
Kjo shpresa qenkish tharm që shpirtin bren
Më keq se urithi dhenë,

Ungaretti, duke qenë i kërcënuar nga plumbat, që i fërshëllejnë në çdo moment nga të gjitha anët dhe nga ndjesia e një vdekjeje të pashmangshme, e kërkon jetën në mënyrë të ethshme, e dëshiron në çdo sekondë e në çdo frymëmarrje, edhe pse i bindur shpeshherë se mund të ishte vetëm një iluzion i fundit.

Veglia

Non sono mai stato
tanto
attaccato alla vita

Pellegrinaggio

Ungaretti
uomo di pena
ti basta un'illusione
per farti coraggio

Roje natën

Kurrë nuk kam qenë
kaq
ngushtë i lidhur me jetën

Shtegtim

Ungaretti
njeri i halleve
të mjafton një iluzion
me të dhanë zemër

Pietà

La luce che ci punge
È un filo sempre più sottile
Forse l'uomo è anche indegno di sperare

Dhimbshuria

E drita që na ther
është një fill gjithnjë e më i hollë.
Mbase njeriu s'është i denjë as të
shpresojë.

Pranëvënia e Ungaretti-t me Zorbën, si dhe vështrimi i disa përkimeve letrare, duke u nisur nga mënyra e të shkruarit e të perceptuarit e të përjetuarit të situatave të ngjashme, synon të evidentojë dimensionin evropian të Zorbës, individualitetin e tij si poet, frymëmarrjen moderne të poezisë së tij dhe pse jo edhe magjinë e pashtershme, që përçon ende sot, rreth 50 vite pas vdekjes, poezia hermetike e poetit italian Giuseppe Ungaretti, poezia e të cilit ishte frymëzimi dhe ambicia e shumë shkrimtarëve evropianë.

BIBLIOGRAFIA:

- CORTELESSA, A. (2000), Ungaretti, Einaudi Editore, Torino.
CAPALIKU, S. (1994), Pashënie, Buzë të ngrira në gaz, Sh.B. Dituria, Tiranë.
KADARE, I. (2010), Parathënie, Buzë të ngrira në gaz, Botimet Princi, Tiranë.
MONTALE, QUASIMODO, UNGARETTI, (2019), Perfectum trinum, (poezi të zgjedhura e të shqipëruara nga Zef Zorba), Çabej, Tiranë.
UNGARETTI, G. (2005), Vita d'un uomo. Tutte le poesie, Mondadori, Milano.
ZORBA, Z. (2010), Buzë të ngrira në gaz, Botimet Princi, Tiranë.